

UOT 008 (390)

Sədaqət Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: sadagat-aliyeva@mail.ru

Mədəniyyət sistemində qadın fenomeni

Xülasə: Məqalədə mədəniyyət sistemində qadın fenomeni təhlil edilir. Son iyirmi ildə Azərbaycan mədəniyyətşünaslığında gender terminologiyası və onun problematikası diqqət mərkəzində durur. Kifayət qədər kulturoloji tədqiqatlar olsa da fikir yeniliyinin azlığı, fikir keyfiyyətinin zəifliyi ilə rastlaşırıq. Nəticədə müasir media, siyasət və fəlsəfədə kulturologiyaya olan böyük maraq və diqqət fonunda sözügedən elm sahəsinin faktiki vəziyyəti gərginlik yaradır.

Açar sözlər: mədəniyyət, qadın fenomeni, mədəniyyətdə paradıqmalar, genderşünaslıq, qadın arxetipləri

Azərbaycan mədəniyyətşünaslığında dünya və onun tərkib hissəsi olan milli mədəniyyətimizin ənənəvi təsəvvürlər, nümunə və modellər əsasında öyrənilməsi, problemlərin sayı və məna rəngarəngliyi baxımından bilik və informasiya kasadlığı yaradıb. Əlbəttə, məzmun, üslub və metodoloji xüsusiyyətlərinə görə bir-birinin təkrarı olan tədqiqatların sayı xeyli artıb. Daha çox mədəniyyətdə ənənə və novatorluqdan söhbət açıb onun funksiyaları haqqında yazmağa üstünlük veririk. Son illər daha çox qloballaşmanın tərfi və ya təhlükəsi ilə bağlı mövzulara müraciət edirlər. Gender terminologiyası və onun problematikası son iyirmi ildə Azərbaycan kulturologiyasına yeni vizual və ya yazılı şəkildə inandırmaq məharəti gətirmişdir. Milli mədəniyyətşünaslığımız Qərb və rus kulturologiyasının təsirinə məruz qalsa da, əksər tədqiqatçılar hələ də paradoksları həll etmək, qeyri-müəyyən faktları üzə çıxarmaq və Azərbaycanın etnoqrafik və tarixi hadisələrini XX əsrin məşhur nəzəriyyələrinə uyğun izah etməkdən uzaqdır. Hətta mədəniyyətə gender münasibətləri prizmasından baxanda belə çox az hallarda yeni informasiya və fikirlər əldə edilir. Beləliklə, kifayət qədər kulturoloji tədqiqatlar olduğu halda, bu kəmiyyət çoxluğu fikir yeniliyinin azlığı və fikir keyfiyyətinin zəifliyi ilə müşahidə edilir. Nəticədə müasir media, siyasət və fəlsəfədə kulturologiyaya olan böyük maraq və diqqət fonunda sözügedən elm sahəsinin faktiki vəziyyəti gərginlik yaradır. Kulturologiyanı təmsil edən mütəxəssislərin mətbuatda, radio və televiziyalarda maraq kəsb etməyən «ekspert» mövqeyindən bildirdikləri rəylər isə fikir böhranının simptomlarını özündə əks etdirir.

Məqalənin əsas bölməsi qadın problemlərinə həsr edilir. Azərbaycanda qadın problemlərinin araşdırılması mədəniyyətin tədqiqi qədər intensivdir. Ancaq

təəssüf ki, Qərb dünyasında aparılan tədqiqatlarla müqayisədə Azərbaycanda bu istiqamətdə aparılan araşdırmalarda yeni ideyalar, yeni baxışlar axtarışı hələki ciddi şəkildə nəzərə çarpmır.

Eyni böhranı biz gender mövzusunda da müşahidə etməkdəyik. Bu yeni istiqamət Azərbaycanda fəlsəfə, mədəniyyətşünaslıq və humanitar elmlərə daxil olan digər ixtisaslar üzrə yeni perspektivlər açmaq və yeni paradıqmalar verməkdədir. Bu paradıqmaların nəticəsi olaraq genderşünaslıq tədris proqramlarına da salınmışdı. Ancaq təəssüf ki, çox keçmədən qadın-kişi münasibətlərində qeyri-bioloji aspektlərə yönəlmiş elm (genderşünaslıq) bizdə önəmsizləşməyə başladı, yəni münasibətlərlə bağlı çox nadir hallarda yeni fikir tapıntısı, informativlik tələblərinə cavab verən biliklər əldə edildi. Bu səbəbdən də Azərbaycan genderşünaslığının yeni yanaşmalardan enerji qazanmasına ciddi tələbat və çağırış var. Fəlsəfədə bu tipli proseslər, yəni hər hansı elm sahəsindən inqilabi sıçrayış əsasında yeni nümunələrə keçid haqqında Tomas Kun öz ideyalarını daha yaxşı sübuta yetirmişdir. Azərbaycan kulturologiyası üçün aktual olan odur ki, bu sahə ilə bağlı dünya kulturoloji fikir tarixində yaradılan yeni paradıqmalar mənimsənilsin və bu paradıqmalardan yaranan problemlər hədəfə alınsın.

Əlbəttə, təsvir etdiyimiz vəziyyət daha çox Azərbaycan kulturologiyası və gender nəzəriyyəsi üçün xarakterikdir. Dünya miqyasında hər iki sahə üzrə yeni tapıntılar nisbətən azalıb seyrəlsə də, tam tükənmir. Yəni yuxarıda qeyd etdiyimiz fikir böhranı tendensiyalarına başqa forma və dərəcələrdə Qərb kulturoloji araşdırmalarında da rast gəlinir.

Böhran müəyyən təşəkkül və inkişaf mərhələsindən sonra bütün elmlər üçün labüddür. Eyni zamanda, bütün elmlərin ciddi problemi böhranın qarşısını almaq və ya onunla qarşılaşdıqda çıxış yollarını tapmaqdır. Dünya səviyyəsində kulturologiya elmində (və ya sosial antropologiyada) böhrandan çıxmaq yollarından biri Şərq və Afrika mədəniyyətləri üzrə yeni paradıqmalara söykənən nəzəriyyələrin töhfələridirsə, digəri də sadalanan mədəniyyətlərin materiallarının yeni şərhləri, interpretasiyalarıdır. Axırncı söylədiklərimiz bizim mövzumuzun arqumentasiyasını gücləndirir.

Bu vəziyyətdə hesab edirik ki, mədəniyyətdə qadın fenomeninə müxtəlif mənalar, situasiyalar «provokasiya edən» başlanğıc kimi yanaşanda, kulturologiyanı xeyli yeniliklər və aspektlərlə təmin etmək olar. Deməli, Azərbaycan mədəniyyətşünaslığının faktiki vəziyyəti elədir ki, o hələ də qadın dünyası ilə müəyyənənənləşən problematikadan «dağıdıcı zərbələr» almayıb. Hələ də qadın və uşaq fenomenlərindən «nəzəri həyəcan» yaşamayıb. Azərbaycanda XIX əsrdə kulturoloji fikir formalaşanda, əlbəttə, qadın taleləri, qadın haqları ilə bağlı həyəcan yaşanırdı. Əlbəttə, Azərbaycan elmi və sənəti üçün qadına qayğı, qadınla bağlı təşviş çox xarakterik olsa da, lakin, biz «nəzəri həyəcan», «nəzəri silkələnmə» deyəndə başqa aspekti önə çəkirik. Qadın problemləri üzrə araşdırma və düşün-

cələr bizdə hələ ki, elə ciddi terminoloji, kateqorial, koqnitiv sistem yaratmayıb ki, onlar da öz növbəsində bütün kulturoloji fikir sistemini silkələyib həyəcanlandıra bilsin. Halbuki elmi yeniliyin əsasında belə həyəcan və narahatlıq dayanır. Bütün bu söylədiklərimiz göstərir ki, dövrümüzdə qadın, elmin mövzusu kimi nəinki aktuallığını itirib, hətta onun aktuallığını birə on qat artırmışdır.

Hər hansı mövzunun aktuallığı onun dəyəri, vacibliyi və nə dərəcədə gizli olanları əhatə etməsi ilə ölçülür. Milli mədəniyyətin, milli mentalitetin əsasında qadınlara münasibət və eləcə də qadınların kişilərə, uşaqlara, evə, sosial məkana münasibətləri durur. Bu fenomenin zəruriliyi özünü onda göstərir ki, qadın təzahürlərinin, yəni qadın anlayışının metamorfozlarının, transformasiyalarının ortadan götürülməsi və ya ciddi şəkildə zəiflədilməsi mədəniyyətin bir çox sahələrində köklü dəyişmələrin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır.

Bizim mövzunun aktuallığını müəyyən edən başqa amil odur ki, mədəniyyətdə bir çox strukturlar, simvollar, münasibətlər özlərində gizli lay kimi femin əsaslarını gizlədir. Misal üçün: bir çox mədəniyyətlərdə kişi davranışı və geyimlərinin necə olmasında qadına effektiv görünmək istəyi xüsusi rol oynayır.

Qadın problemi, əlbəttə, kulturologiyanın yeni mövzusu deyil. XIX əsrdən qadın həm fəaliyyət subyekti kimi, həm də fəaliyyətin obyektı kimi bütün dünyanı dəyişmiş feminizmi törətmişdi. Elə həmin əsrin sonunda da qadın demokratik fikrin əsas meyarlarından olmuşdur. Demokratiya nəzəriyyəsi və praktikası ilk pillələrdən qadın məsələsinə necə yanaşması ilə sınağa çəkilmişdi. Yaxın və Uzaq Şərqi müasirləşmə proseslərində qadın hüquqları, qadın azadlıqları əsas vasitə və məqsədlərdən olmuşdur. Qadın azadlıqları müasirləşməyə aparan vasitə olduğu üçün diqqəti cəlb etmiş və sonra da həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, müasirləşməni müsbət dəyər kimi sübut etmək lazım olanda yenə qadının emansipasiyası, yəni buxovlardan qurtulması əsas və tutarlı arqumentlərdən biri kimi polemikaya cəlb edilmişdir. Beləcə, qadın şəxsiyyəti və simvolu, emansipasiya, müasirləşmə, modernləşmə prosesinin hərəkətverici qüvvəsi kimi əsas götürülmüş, o biri tərəfdən isə islahatları məqsəd kimi özünə cəlb edib hərəkətə gətirməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdu. Azərbaycan maarifçi-demokratik ideoloqların bütün yaradıcılığında qadın azadlığı hər iki istiqamətdə, yəni vasitə və məqsəd kimi çıxış etmişdir. Elə bu mərhələdə də qadın azadlığına zərurət kimi yanaşma formalaşan milli kulturoloji təfəkkürdə sevimli mövzuya çevrilmişdi.

Qadın azadlığı, qadının sosial hadisə kimi şərtləndirilməsi məsələlərinə bağlı XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində bütün görkəmli mütəfəkkirlərimizin çıxışlarında rast gəlmək mümkündür. Bu çıxışların böyük qismi teatr, Molla Nəsrəddin karikaturaları, nəsr və poeziyada bədii söz və obraz şəklində özünü göstərir. Bununla yanaşı, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Şəfiqə xanım Əfəndizadə, Mirzə Cəlil kimi mütəfəkkirlər də sözügedən mövzu ilə bağlı çoxlu məqalələr çap etdirmişlər.

Bir nümunəyə baxaq: Əhməd bəy Ağaoğlunun bir çox əsərlərində qadın problemlərinə müasirləşmə nöqtəyi-nəzərindən tez-tez toxunulurdu. "Sərbəst insanlar ölkəsi", "İhtilalı, inqilabı" əsərlərində feminist ideyalara hər yerdə rast gəlmək mümkündür. Ancaq eyni zamanda, o, qadın mövzusunda ayrıca məqalələr də yazıb çap etmişdi. "İslama görə və İslamda qadın (1)" və "İran qadını (2)" əsərləri bu söylədiyimizə örnəklərdir.

Qadın emansipasiyasının alovlu təbliğatçısı olan Şəfiqə xanım Əfəndizadə mətbuatda fəal yazan müəlliflərdən biri idi (3, s.26). Çox maraqlıdır ki, Mirzə Cəlil özünün 1918-ci ildə çap etdiyi "Arvad məsələsi" məqaləsinə Avropa ənənəsinə uyğun ad vermişdir. Düzdür, indiki zamanda «qadın» yerinə "arvad" (4, c.6, s.42) sözünün işlədilməsi loruğu ilə qulağımızı "deşir", ancaq nəzərə almalıyıq ki, böyük satirikin dil islahatı orta əsrlərin və "Füyuzat" kimi dərgilərin mürəkkəb leksik, qrammatik mətnlərinə qarşı adi danışq dilini qoyurdu. Zaman keçdi, artıq 1928-ci ildə Mirzə Cəlil "Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi" məqaləsində «arvad məsələsini» daha mədəni forma ilə əvəz etdi (5, s.6, s.76-81).

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonlarından XX əsrin sonlarına qədər Azərbaycan elmi və incəsənəti qadını zülm obyektini kimi götürüb missiyasını onun müdafiəsinə qalxmaqda görmüşdü. Bu zaman marksist-leninist ideyalar qadına zülmün kökündə sosial-iqtisadi determinantları qoymağa üstünlük vermişdir. İnqilabdan əvvəlki elm isə qadına zülmün kökündə xurafatı görür və bundan çıxış edərək müasirləşmənin zərurətindən danışır. Hərçənd bolşevizm dövründən fərqli olaraq qadına zülmün xurafatdan gələn əsasları Əhməd bəy Ağaoğlu kimi mütəfəkkirlərə əsas verməmişdi ki, günahı İslamda və ya konkret dində axtarırlar. Marksist ateizm isə qadına zülmün bütöv bir pilləkanını ucaldırdı: iqtisadi-sosial səbəblər, sinfi-mənəvi vəziyyət yaradırdı. Bu axırıncı isə dini vəziyyət yaradırdı, o da öz növbəsində qadınların zülmünə dini zülmü də əlavə edirdi.

Beləliklə, qadın probleminin Azərbaycanda öyrənilməsi tarixində iki mühüm xətti izləmək olar. Birincisi, onun haqlarını müdafiə edən bədii və elmi əsərlər, ikincisi, onun insan kimi ləyaqətini tərənnüm edən yazılar. Ancaq Azərbaycan ədəbiyyatında, tarixində, kulturologiyasında qadına maraq yaranan dövrdə Qərbdə başqa axtarışlar vardı. Görünür, o zaman bizim elmi təfəkkürün bu problematikaya girişməyə hələ intellektual, eksperimental hazırlığı yox idi. Hərçənd XX əsrin əvvəllərindəki «Dirilik» məcmuəsində Avropadakı feminizm haqqında bizim ictimaiyyəti məlumatlandıran məqalələr çıxmışdı. Orada hətta «Məşhur qadınlar» rubrikası vardı ki, Avropa ənənəsində biliyi, fəaliyyəti ilə seçilən tarixi qadın simalarını dövrün qadınlarına örnək göstərirdi (7, s.28). Elə bu həmin dövrdə Qərbdə matriarxat nəzəriyyəsi ilə bağlı Morqan, Engels, Ziqmund Freyd, Vilhelm Rayx və digərləri tərəfindən çoxlu ideyalar irəli sürülmüşdü (8, s.7-8). Qadınların mədəniyyətdə önəmi ilə əlaqədar söylənən bu fikir son dərəcə qiymətlidir. Həmin fikrə görə, cəmiyyətdə və mədəniyyətdə müxtəlifliklərin əsa-

sında həm də gender fərqləri durur. Marqaret Mid bunu belə söyləmişdi: cinslər arasında olan fərq mədəniyyətdə müxtəlifliklərin yaradılmasının əsasını təşkil edir (7, s.24). Buradan isə qadınların həmin müxtəlifliklərdə rolu məsələsi ön plana çıxır. Qərbdə bu müxtəliflikləri anlamaq üçün qadın və kişinin sosial rolları problemi qoyuldu (9, s.11-14). Bu zaman qadınlara və kişilərə xas sosial rollar məsələsi hətta elə şərh edildi ki, hər iki cinsin fərqi bir çox hallarda biofizioloji fərqlə deyil, sosial rollardakı fərqlərlə müəyyən edildi. Azərbaycan tədqiqatşünaslığında gender fərqlərinin sosial rollarla əlaqələndirilməsinə yalnız XXI əsrdə nail olundu (6, s.21-23).

Genderdə sosial rolların fərqi, faktiki olaraq, tək cinslərin mədəni fərfini düşünməyə metod vermir, həm də qadının mədəniyyətdə hansı situasiyalar yaratmasını araşdırmaq üçün perspektivlər açır. Ancaq təəssüf ki, Azərbaycan kulturologiya elmi bu ideya ilə tanış olsa da, qadınlara xas sosial rolların mədəniyyətdə yaratdığı situasiyalara həsr olunmuş tədqiqatlar hələ də ortada yoxdur. Halbuki şah və şahzadə anaları, şairələr, sufi qadınlar tək cə zərif cinsin nümayəndələri deyildilər. Onlar həm də özlərini müəyyən sosial rollara uyğunlaşdırır, necə deyirlər, müəyyən sosial niqablar taxırdılar. Deməli, Azərbaycanın məşhur qadınlarını həm də bu baxımdan öyrənmək faydalı olardı. Hərçənd bu məsələdə Qərb tədqiqatlarının əldə etdiyi nəticələr elə də parlaq deyil. Femin sosial rollarının əsası Qərbdə qoyulsa da, bu problemin konkret insanlarla bağlı öyrənilməsi heç də geniş yayılmayıb.

Qeyd etməliyik ki, istifadə etdiyimiz əksər ədəbiyyatlarda qadın haqları üzrə hərəkətin mənalar dünyası ilə bağlı aspektlərinə toxunulsa da, heç birində qadın semiozisi problem və termin kimi qoyulmayıb, deməli, məsələ dəqiqləşdirilməmişdir. O biri tərəfdən, qadın semiozisinin nəzərdə tutduğu proseslər Qərbdə geniş öyrənilsə də, bunu Azərbaycana da aid etmək doğru olmaz. Feminist paradimlərlə işləyən Azərbaycan alimləri, əlbəttə, qadınlarla bağlı milli mədəniyyətə səpələnmiş müsbət mənaları tapıb toplamışlar. Ancaq biz qadın ekzistensiyasını, varlığını aktiv, generativ subyekt kimi semiozis dalğalarının əvvəlinə qoyan araşdırmalara rast gəlməmişik.

Amerikalı psixiatr Cin Şinod Bolenin ideyalarından bəhrələnərək biz Azərbaycan tarixinin və ədəbiyyatının məşhur qadınları ilə əlaqədar belə bir problem irəli sürə bilərik: Azərbaycan qadınlarının hansı arxetipin təsiri altında olmasını tədqiq etmək milli gəndərşünaslığa təzə nəfəs gətirər. Beləcə, Nizami Gəncəvinin Nüşabəsinə, Koroğlunun Nigarını, Cəfər Cabbarlının Almazını Artemida ilahələrinin adı ilə çağırılan arxetiplə bağlaya bilərik. Bu, Azərbaycan qadınını Yunqun arxetiplər nəzəriyyəsi əsasında düşünməyə imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ağaoğlu Ə. H. İslama görə və İslamda qadın // Ulduz, 1990, №3, s. 68-80
2. Ağayev Ə. H. İran qadını // Xəzər, 1990, №2, s.92-95
3. Cəfərov N. Z. Milli-ictimai fikir tariximizdən. 1914- fevral, 1917. B.: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993, 80 s.
4. Məmmədquluzadə C. H. Arvad məsələsi // Əsərləri: 6 c., c.6, B: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1985, 310 s.
5. Məmmədquluzadə C. H. Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi // Əsərləri, 6 c., c.6, B: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1985, 310 s.
6. Аббасов А.С. Проблемы истории, теории и методологии познания. Б.: Элм, Ени Несил, 2001, 284 с.
7. Фридан Б. Х. "Загадка женственности" М.: Изд. группа «Прогресс» «Литера», 1994 г. 318 с.
8. Women's History in Global perspective. Edited by Bonnie G. Smith. University of Illinois Press, 2005, 280 p.
9. Barnes. A. The Handbook Of Women, Psychology, And The Law. New York: John Wiley and Son, 2005, 448 p.

Садагат Алиева

Феномен женщины в системе культуры

Резюме: В статье анализируется феномен женщины в системе культуры. Последние двадцать лет гендерная терминология и её проблемы находятся в центре внимания азербайджанских культурологов. В результате на фоне большого интереса и внимания к культурологии в современных средствах массовой информации, политике и философии актуальное состояние данной области науки создаёт напряженность.

Ключевые слова: культура, женский феномен, парадигмы в культуре, гендерные исследования, женские архетипы.

Sadagat Aliyeva

The phenomenon of women in the cultural system

Summary: The article analyzes the phenomenon of women in the cultural system. Gender terminology and its problems have been in the focus of attention of Azerbaijani culturologists for the last twenty years. As a result, against the background of great interest and attention to cultural studies in modern media, politics and philosophy, the current state of this field of science creates tension.

Key words: culture, female phenomenon, a paradigm shift in culture, gender studies, women's archetypes

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 25. 12. 2020

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 02. 01. 2021

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 12. 01. 2021

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Tamilla Əhmədova